

2. JAZYKOVĚDA

2.1. Předmět a rozdělení jazykovědy

Lidé si všímali jazyka a uvažovali o něm zřejmě již od nejstarších dob. Svědčí o tom mimo jiné prastará tradice indické gramatiky vrcholící v geniální sanskrtské mluvnici Pāniniho ze 6.-5. století př. n. l., jakož i hluboké filosofické úvahy a postřehy o jazyce v základních dílech antické filosofie (především v Platónově dialogu *Kratylos*). Přesto však je systematické zkoumání jazyka speciálními vědeckými metodami poměrně mladé, začíná totiž teprve na přelomu 18. a 19. století. A jak důležité místo zaujímá jazyk mezi ostatními jevy lidské kultury, to si začali vědci jasně uvědomovat ještě později, až v první polovině století dvacátého. V souvislosti s tím si ovšem i věda o jazyce - **jazykověda, lingvistika** (z lat. *lingua* jazyk, řeč) - své cíle vytyčovala jen postupně; jazykovědci se přitom snažili o stále přesnější a adekvátnější vymezení předmětu svého zkoumání.

Soudobá věda dospěla k názoru, že jazyk je sice jen jednou z mnoha složek lidské kultury, že v ní má však postavení ústřední a základní, neboť je zřejmě prvním předpokladem, základnou i univerzálním sdělovacím prostředkem v souboru všech kulturních jevů jako celku. Toto výsadní postavení jazyka staví pak vědu o jazyce do speciálního vztahu k ostatním vědám o člověku. **Lingvistika jako věda o komunikaci jazykových sdělení je především centrální disciplínou v rámci sémiotiky, tj. nauky o znakové komunikaci sdělení v nejširším smyslu, neboť i jiné, nejazykové systémy komunikace mezi lidmi jsou z jazyka buďto přímo, nebo nepřímo odvozeny, anebo jsou s jazykem ve vzájemném vztahu, v němž jazyk má převážně dominantní postavení (srov. odd. 1.2.).** Jakožto jádro sémiotiky zaujímá pak jazykověda ústřední místo i v **obecné vědě o komunikaci** vůbec, jež kromě sémiotiky zahrnuje jak ekonomii (zkoumající výměnu statků a služeb), tak i sociologii a sociální antropologii (zkoumající systém komunikace v lidských společenstvích zajišťovaný mj. výměnou partnerů uvnitř kulturních skupin různými typy rodin, manželství a jiných mezilidských svazků).

Jazyk je zřejmě možno zkoumat z nejrůznějších hledisek, neboť jako univerzální dorozumívací prostředek má jistý vztah ke všem oblastem lidského života. Můžeme se například zaměřit na to, jak básník používá mateřského jazyka jako stavebního materiálu k výstavbě uměleckého díla; jazyk je možno na druhé straně zkoumat třeba i jako objekt přenosu v různých zařízeních spojovací techniky z hlediska úspornosti a spolehlivosti vysílání a příjmu; řeč je možno sledovat psychologickými metodami při jejím zrodu a vývoji u dítěte; jazyk bude středem pozornosti pedagoga a metodika, budou-li hledat nejučinnější postupy pro jazykovou výuku; neurolog si může všimnout poruch řeči a hledat jejich příčiny. V každém směru bude zájem o jazyk

nějak opodstatněný, užitečný a podnětný. Zkoumání jazyka tu ovšem nebude asi konečným cílem, neboť poznatků o něm se dá využívat k objasňování a řešení nelingvistických teoretických i praktických otázek daných oborů. Pro jazykovědu je však právě příznačné, že lidská řeč je předmětem, prostředkem i cílem jejího bádání zároveň. V současné době se lingvistika chápe především jako věda, která se snaží prozkoumat a pochopit jazyk z hlediska jeho vnitřní stavby - struktury, jakož i z hlediska fungování této struktury v mezilidské komunikaci. Ukázali jsme již, že jazykověda není a ani nemůže být od ostatních vědních oborů izolovaná, je však výrazně charakterizována svým přesně vymezeným polem bádání, tj. oblastí lidského jazyka, jeho struktury a fungování, jakož i svými specifickými a v mnoha směrech velice úspěšnými metodami. U disciplíny s problematikou tak mimořádně složitou a mnohostrannou je jenom přirozené, že při definování některých základních pojmů a pro získání některých nezbytných faktů o jazyce používá i poznatků a kritérií některých jiných věd a oborů, například akustiky, teorie informace, fyziologie člověka, psychologie, etnografie atd. Zároveň ovšem i lingvistika přispívá svými poznatky a vědeckými metodami k rozvoji věd ostatních. Ať už je však lingvistika spjata s ostatními vědami jakkoli těsně, je výrazně samostatným vědním oborem, neboť na rozdíl od ostatních věd konečným cílem lingvistiky je poznání systému jazyka, tj. *langue*, a způsobů jeho realizace, tj. *parole*.

Jádrem jazykovědy jsou ty disciplíny, které se zabývají jazykovým systémem (tedy jazykem ve smyslu *langue*) a zkoumají jeho základní roviny (plány). Fonologického plánu si všímá **fonologie** (z řec. *phōnē* zvuk + *-lógos*). Morfologický systém je zkoumán **morfologií** (z řec. *morfē* tvar + *-lógos*). Syntaktický plán je předmětem bádání **syntaxe** (z řec. *syntaxis* uspořádání k *syntattein* seřadit, uspořádat). Zkoumáním lexikálního plánu se zabývá **lexikologie** (z řec. *lexikon* slovník k *lexis* způsob řeči, výraz k *legein* sbírat, mluvit, říci + *-lógos*). Přechod od fonologie k morfologii tvoří **morfonologie** (popř. morfofonematika nebo morfologická fonologie). Je to lingvistická disciplína, jejíž samostatnost se někdy uvádí v pochybnost a jejíž problematika se nezřídka začleňuje do fonologie. Zabývá se fonematičkou (hláskovou) stránkou morfů a hranicemi mezi morfy. Problematika využití prostředků morfologických pro vyjádření vztahů v jednotkách roviny vyšší - syntaktické - je předmětem **sémantické morfologie** (popř. morfologické sémantiky nebo významosloví). Tato disciplína zkoumá gramatické významy slov a problematiku slovních druhů s tím související.

Vedle základních jazykovědných disciplín, které zkoumají jazyk ve smyslu *langue*, je několik jiných vědeckých odvětví, jež přistupují k jazyku sice z jiných stránek, ale do jazykovědy se začleňují. Předně je to **fonetika** (z řec. *phōnētikos* patřící ke zvuku, k mluvení z *phōnē* zvuk, mluvím k *phōnē* zvuk), která zkoumá konkrétní zvuky lidské řeči a jejich typy, tj. hlásky, jež jsou skutečnými akustickými korelátory fonémů. Fonetika primárně zkoumá materiální (nikoli znakově komunikační) stránku lidské řeči, tj. stránku artikulační, akustickou a percepční, a ve velké míře využívá metod a prostředků věd přírodních, jakož i instrumentální techniky. Z fonetiky vycházejí dvě normativní praktické disciplíny: **ortoepie** (z řec. *orthos* přímý, pravý + *epos* slovo, řeč),

nauka o obecných zásadách výslovnosti spisovného jazyka, a **ortofonie** (z řec. *orthos* + *phōnē* zvuk), nauka o správné výslovnosti jednotlivých hlásek jazyka. Poznatků a metod fonetiky využívá také **logopedie** (z řec. *logos* slovo, řeč + *país* dítě), v podstatě disciplína pedagogická, zabývající se prevencí a nápravou poruch řeči a vad ve výslovnosti hlavně u dětí.

Konkrétní jazykové projevy (tedy jazyk ve smyslu *parole*), zejména podmínky jejich realizace, výběr jazykových prostředků a jejich uspořádání v konkrétních promluvách zkoumá **stylistika** (z fr. *stylistique* nauka o slohu z lat. *stilus* písač, rydlo).

Hromaděním, tříděním a popisem slovní zásoby (lexika), zejména ve slovnících (lexikonech) zabývá se jazykovědný obor, kterému říkáme **lexikografie** (z řec. *lexikon* (biblion) slovník + *graphō* píši; *lexikógrafos* písač slovníků) neboli slovníkářství.

Teritoriální rozrůzněnost národních jazyků (např. národního jazyka českého nebo slovenského), specifické znaky a rozsah dialektů (místních nářečí) a společensky podmíněných slovníkových vrstev (slangů) zkoumá **dialektologie** (z řec. *diálektos* rozprava, způsob řeči, různorečič + *-lógos*). Důležitou metodologickou složkou této lingvistické disciplíny je **jazykový zeměpis**. Dialektolog totiž často potřebuje zachytit jazykové nářeční jevy v jejich teritoriálním rozložení na mapách a určit přesně jejich vzájemné zeměpisné poměry. Soubor dialektologických map tvoří **jazykový atlas**.

Jazykovými fakty v největší šíři se zabývá **obecná jazykověda**. Zobecňuje základní poznatky všech dílčích jazykovědných disciplín, koordinuje je a smeluje v jednotný obraz, který by vystihoval jazyk po všech stránkách v jeho podstatných vlastnostech. Jednou z nejdůležitějších oblastí obecně jazykovědných bádání jsou tzv. **jazyková univerzália** (z lat. *universális* povšechný, obecný), tj. jevy všem jazykům společné.

Mimo rámec vlastní jazykovědy již stojí **pravopis** neboli **ortografie** (z řec. *orthos* pravý + *-grafia* způsob psaní z *graphō* píši), tj. soubor konvenčních pravidel a zásad, podle nichž se užívá písma. Písmo tvoří samostatný znakový systém, jehož základem jsou grafické symboly (grafémy, písmena) seřazené na ploše do lineárních posloupností, obdobně jako řadíme hlásky, popřípadě slabiky a slova v jazyce mluveném do posloupností v čase. Grafický obraz jazykového projevu v dnešním spisovném jazyce už není pouze formou zápisu mluvené řeči, nýbrž je i složkou systému spisovného jazyka.

2.2. Místo jazykovědy v systému věd

V dřívějších fázích vývoje jazykovědy působila podobně jako v jiných vědách silná všeobecná tendence k autonomii oboru a k čistotě vlastní metodologie. Byl to mimo jiné důsledek snahy obhájit specifičnost jevů daného oboru. Novou fází, která začíná ve 30. letech 20. století, je období, v němž se hlavní zájem obrací k otázkám obecnější povahy, jež jsou společně středem zájmu jazykovědy a jiných blízkých i vzdálenějších vědních oborů, a snaží se je řešit ve vzájemné koordinaci; je to tedy

období, za něhož vznikají nové pomezí obory tam, kde byly donedávna vedeny ostré hraniční čáry. Dnešní jazykověda není tedy již od ostatních vědních oblastí izolována, nýbrž těží z nich a zároveň přispívá k jejich vývoji.

V oddíle 2.1 jsme viděli, jak blízký je vztah mezi jazykovědou a obecnou teorií znaku - sémiotikou a sémiologií. Už F. de Saussure vyslovil názor, že jazykověda je privilegovanou součástí obecné nauky o znacích. Současný francouzský sémiolog Roland Barthes [bart] tvrdí, že sémiologie je součástí jazykovědy, protože ve společenském životě je jazyk nejdůležitějším a nejrozšířenějším systémem znaků. Ať je tomu jakkoli, oba vědní obory se navzájem doplňují: jazykovědec může s úspěchem těžit z poznatků sémiologie (např. při zkoumání významu jazykových znaků) a sémiotik opět z poznatků jazykovědy (např. při popisu systému ostatních znakových kódů).

Dnešní jazykověda přispívá k jednotě vědeckého poznání a k unifikaci věd také tím, že se sblíží s kybernetikou (z řec. *kybernētēs* kormidelník). Kybernetika je věda o řízení a sdělování jak v neživých, tak v živých formách hmoty. Studuje takové systémy, které jsou s to přijímat informace, uchovávat je a využívat jich k řízení. Pojem stroje jako abstraktního systému převádějícího a zpracovávajícího informace je základní pojem, který spojuje vědy navzájem na první pohled velice odlehle, jako je například neurofyzologie, biologie, psychologie, ekonomie, lingvistika, pedagogika aj.

V současné jazykovědě má značné uplatnění matematická teorie informace i její aplikace na problematiku přenosu zpráv sdělovacími prostředky - teorie komunikace - která je jednou ze základních disciplín kybernetiky. V těchto teoriích se stává matematicky formulovaný pojem informace na úroveň nejobecnějších kategorií, jako jsou hmota a energie. Z hlediska teorie komunikace má každý sdělovací systém stejné základní schéma. Naše schéma v oddíle 1.3 je pouze modifikací základního komunikačního systému, jaké uvádí zakladatel teorie informace americký matematik Claude Shannon [ʃænən]. Z hlediska teorie informace je jazyk (ve smyslu langue) nerovnoměrný kód s velkým základem; znamená to, že má hodně různých znaků nestejně délky. Je to jeden z rysů, jímž se jazyk jako přirozený kód odlišuje od technických (umělých) kódů (jimiž jsou například kódy počítačové, kódy traťové, letecké, námořní aj.). Jazyk je dále dvojitupňová struktura, má tzv. dvojí členění (srov. odd. 1.1); typický technický kód je naproti tomu struktura jednostupňová, skládá se pouze ze signalizačních prvků nerozlišujících význam a pravidel jejich spojování. Jazyk má k myšlení vztah bezprostřední (srovnej odd. 1.4), kdežto umělý kód je k myšlení ve vztahu zprostředkovaném, a to právě skrze jazyk. Jazyk je kód přirozený, rozvíjí se podle svých přirozených zákonitostí; je to vývoj plynulý, nepřetržitý. Naproti tomu zákonitosti vzniku a vývoje umělého kódu jsou kvalitativně jiné, jde zpravidla o přímočaré zdokonalování, obvykle je to vývoj přetržitý. Přes rozdíly mezi přirozeným kódem (jazykem) a umělými, technickými kódy je přístup k jazyku z hlediska teorie informace a komunikace v zásadě užitečný, protože komunikace (sdělování) je pojem značně širší než jazyk v běžném slova smyslu. Zahrnuje mnoho jevů, které jsou sice v něčem jazyku podobny, ale jsou často jednodušší. Začneme-li od nejelementárnějších

forem sdělování, je možno vysledovat jisté elementární principy komunikačního procesu, a ty ovšem platí i v jazyce.

Důležité je také to, že teorie informace poskytuje matematické metody měření množství informace. Tím byly vytvořeny předpoklady pro exaktní řešení problému přenosu, uchovávání a zpracování informací. Teorie informace není tedy vzhledem k lingvistice jen pomocnou pomezí vědou, nýbrž zásadním způsobem přispívá k poznání kvantitativních stránek jazykového systému a jeho fungování v komunikačním procesu.

Matematika dnes pronikla téměř do všech odvětví jazykovědy, a to hlavně tam, kde se uplatňují statistická zkoumání. Tak například v lexikologii a lexikografii se užívá matematických metod při zkoumání frekvence (četnosti) slov nebo slovo-tvorných prostředků. V morfologii se kvantitativní studium uplatňuje při analýze funkčního zatížení jednotlivých tvarů (pádových, rodových, čísla apod.) nebo při zkoumání morfologické homonymie. Ani ve fonologii, stylistice, dialektologii a jiných jazykových disciplínách se dnes bez statistických metod neobejdeme. Zajímavých výsledků bylo dosaženo rovněž při statistickém zjišťování stáří jazyků s pomocí tzv. lexikální statistiky (glottochronologie).

Prostřednictvím matematiky se dnešní jazykověda dostává do kontaktu s důležitými oblastmi praktické aplikace, které se objevily teprve v době poměrně nedávné - koncem 40. let našeho století. Jazykovědných zkušeností a metod se mimo jiné využívá při vytváření strojových jazyků pro překládací stroje, pro stroje zpracovávající informace a pro slovní ovládání strojů. Strojové jazyky jsou kódy, s nimiž pracují jednotlivé typy elektronických počítačů. Další velkou oblastí aplikace je strojový překlad, jehož technické předpoklady jsou vypracovány. Aby mohly překládací stroje úspěšně pracovat, je nutno budovat zvláštní odvětví aplikované (užitě) lingvistiky, jehož hlavním úkolem je prozkoumání všech prvků jednotlivých jazykových plánů z hlediska materiálu pro překládací stroje a přesného pracovního návodu, tzv. algoritmu (z arab. *al-Chwárizmí* = jméno arabského matematika z 9. století). Algoritmem zde rozumíme posloupnost instrukcí, podle nichž někdo nebo něco řeší nějaký úkol (například žák nebo samočinný počítač podle jistého algoritmu vypočítává druhou odmocninu nějakého čísla). Konkrétním realizováním algoritmu jazykem srozumitelným počítači vzniká program (z řec. *prógramma* předběžné oznámení), tj. přesný popis technických instrukcí, podle nichž se řeší nějaká úloha. Některé ze současných teorií jazyka předpokládají, že jazykový systém existuje ve vědomí lidí v podobě algoritmu.

Všem těmto disciplínám, které zkoumají jazyk kvantitativními matematickými metodami, říkáme souhrnně kvantitativní lingvistika. Vedle toho se v jazykovědě uplatňuje řada nekvantitativních matematických postupů (z teorie množin, abstraktních algeber, teorie automatů, teorie her aj.), s jejichž pomocí lze zejména sestavovat formalizované abstraktní modely systémových jazykových jevů a jazyka vůbec. Takové postupy se pak často nazývají souborně algebraická lingvistika. Pro kvantitativní a algebraickou lingvistiku se užívá společného označení matematická lingvistika. Z matematické, zejména algebraické lingvistiky se vyvinulo i nové odvětví aplikované

lingvistiky - strojová (počítačová, počítačová) lingvistika, která se na jedné straně věnuje zkoumání různých stránek jazyka s pomocí počítačů, na druhé straně spolupracuje při vytváření nového programového vybavení počítačů, které by umožnilo člověku komunikovat s počítačem pomocí přirozeného jazyka.

Proces realizace jazyka - mluvní akt - zkoumá nejen lingvistika, nýbrž i psychologie. Již řadu desetiletí se rozvíjí pomezí disciplína psychologie řeči, v novějším stadiu pak širše pojatá psycholingvistika. Psycholingvistika je orientována na výzkum psychofyzilogických předpokladů řeči, psychických procesů spojených s řečí, mentální funkce řeči, jakož i na výzkum vzniku a vývoje řeči u dítěte. Psychologie řeči musí přihlížet i k poznatkům anatomie a fyziologie člověka (zejména jeho centrální nervové soustavy) a k poznatkům z oblasti psychopatologie (defektologie). Psycholingvistika osvětluje především mechanismy řeči, proto se jejích výsledků využívá i pro praktické potřeby jazykové výuky. Psycholingvistické poznatky nelze ovšem ztotožňovat s analýzou vlastního abstraktního jazykového systému (langue).

Působení jazyka na společnost a vliv společenských činitelů na jazyk, jevy charakteristické pro situace, při nichž se různá jazyková společenství dostávají do kontaktu (např. jevy bilingvismu čili dvojjazyčnosti a mnohojazyčnosti), různé společenské funkce jazyka a jiné problémy z okruhu vztahů jazyka a společnosti (viz oddíl 1.2 a 3.) jsou předmětem zájmu sociologie jazyka, jejíž současná podoba se označuje termínem sociolingvistika. Tato disciplína se například pokouší odhalit vztahy jistého jazyka, popřípadě celého jazykového typu a charakteru společenství, jež ho užívá. Upozorňuje na základní rysy, které jsou společné jazykovým a sociálním strukturám, například na existenci binárních (dvojjčlenných) a ternárních (trojjčlenných) opozic ve struktuře jazyka a ve struktuře lidských kultur, a snaží se tyto korespondence vysvětlit.

Spojitost filosofické problematiky s otázkami jazyka je velmi stará. Filosofové se od pradávna zajímali mimo jiné o otázky znaku a významu, neboť to jsou kategorie, jež mají nesmírnou důležitost pro osvětlení vzájemného vztahu lidského ducha a světa. V antice se těmto otázkám věnovala mimořádná pozornost například u Platóna, u sofistů a stoiků a později také v patristice (hlavně u sv. Augustina), ve středověku pak u scholastiků; v novější době hrají tyto problémy důležitou roli v díle Baconově a Leibnizově, ve 20. století pak u pragmatiků a ve filosofii fenomenologické. Nejnověji se stala problematika jazyka středem zvláštní pozornosti u Wittgensteina a neopozitivistů, kteří se zabývali hlavně jazykem vědy, jakož i v anglické filosofii, jež se nazývá také filosofii každodenního jazyka. Poslední dva směry vznikly ve 30. letech 20. století zčásti pod vlivem rakouského filosofa Ludwiga Wittgensteina (1889-1951); chtěly dokonce omezit veškerou filosofickou problematiku na logickou analýzu jazyka. Většina soudobých filosofických směrů nesdílí toto extrémní pojetí jazyka a významu jako jediného předmětu filosofie, nicméně staví otázky jazyka na velmi důležité místo v problematice filosofické. Jazykověda po celou dobu své existence dochází k badatelským výsledkům a teoretickým závěrům, které mají filosofický dosah a vyžadují vzájemnou spolupráci z obou stran. O této okolnosti svědčí i známý

Wittgensteinův aforismus, že "do jedné kapky jazykovědy je kondenzováno celé mračno filosofie".

Jazykové systémy a prostředky studuje nejen lingvistika, nýbrž i logika. Logika je však nestuduje z hledisek lingvistických, nýbrž vzhledem k analýze nejobecnějších pravdivostních podmínek jazykových výrazů a vzhledem ke vztahu vyplývání. Jejím předmětem může být jazyk přirozený, častěji jím však jsou formalizované jazyky uměle konstruované; u nich jsou zadány symboly, jichž se užívá, pravidla jejich užívání a popřípadě i sémantická interpretace symbolů. Nicméně i logika musí řešit řadu podobných otázek jako jazykověda (zejména otázky sémantické a syntaktické). Proto je mezi oběma disciplínami živý styk a vzájemně si obě pomáhají řešit společné problémy. Některé směry v současné lingvistice velmi značně využívají logických metod a způsobů formalizace.

Z pomezí věd filosofických se s jazykovědou sblížila a pod její metodický vliv se dostala v novějších fázích svého vývoje (zejména od 30. let našeho století) také estetika, hlavně pak estetika literárněvědná, neboť mezi všemi konkrétními sémiotickými systémy byl právě přirozený jazyk teoreticky nejlépe prozkoumán. O toto sblížení se zasloužila především estetika a jazykověda tzv. pražské školy (členové Pražského lingvistického kroužku, na prvním místě Jan Mukařovský a Bohuslav Havránek).

Do okruhu zkoumání problematiky přirozených jazyků patří také teorie překladu. Je to vlastně pomezí obor mezi jazykovědou, literární vědou a filosofií. K základním problémům teorie překladu patří sémantické otázky. Překlad je totiž proces, v jehož průběhu se v přijímajícím jazyce tvoří významově nejbližší a stylisticky co nejpřirozenější ekvivalent sdělení zadaného ve výchozím jazyce. K tomu je nutná jak vysoká úroveň ovládnutí daných jazykových struktur, tak i důkladné proniknutí do rozdílů v kulturách daných jazykových společenství.

Dlouholetý společný vývoj a bohaté oboustranné vztahy sdílejí s jazykovědou ty obory, jež se tradičně shrnovaly pod pojem filologie (z řec. *filología* láska k vědám, učenost). Filologii v širším - a starším - slova smyslu se rozumí všechna věda o jazyce a textech, i s vědou o literatuře. V tom smyslu se užívá například termínu *klasická filologie* a konatelského jména *filolog*. Dnes se častěji užívá termínu *filologie* v užším smyslu. Rozumí se jím práce s jazykovými texty, jejich kritické hodnocení a interpretace jejich obsahu z hlediska historického, kulturního i společenského. Obvyklejné takto filologicky zkoumáme závažnější texty umělecké, někdy i odborné literatury, které jsou součástí kulturního dědictví nějakého lidského společenství. Tím se dostává filologie do blízkého sousedství literární vědy a bývá s ní často i ztotožňována. Při filologické interpretaci je přirozené nutno používat i poznatku a metod jazykovědných, stejně jako jazykověda musí brát v úvahu filologické metody interpretace textů, jakož i výsledky této interpretace. Z toho plyne těsná spolupráce jazykovědy a filologie. Filologická kritika má také význam pro historiografii (např. v otázce pravosti nebo datování historicky významných památek jazykového charakteru). Historie jako věda může těžit materiálově nebo metodologicky i z některých speciálních jazykovědných

prací. Tak například jsou pro historii nesmírně důležité poznatky dosažené srovnávací jazykovědou, neboť ty mohou přinést i doplnit mnoho informací kulturně historických týkajících se raných stadií vývoje těchto společenství, jež mluví příbuznými jazyky a jež v minulosti tvořila jednotu. (Toto tvrzení by se dalo bohatě doložit příspěvky slovanské jazykovědy pro poznání nejstarších dějin Slovanů i jazykovědnými výzkumy indoevropskými, s jejichž pomocí se dá dokreslit naše představa o životě starých Indoevropanů.)

2.3. Diachronie a synchronie

Dvě podstatné vlastnosti jazyka - jeho proměnlivost v čase a jeho funkčně systémový charakter - poskytují jazykovědci možnost, aby k předmětu svého zkoumání přistupoval dvojím zásadně odlišným způsobem: buďto může sledovat jeho historický vývoj v jistém časovém intervalu, nebo může zkoumat jeho stavbu vzhledem k jeho fungování v určitém lidském společenství v jistém časovém okamžiku. Jazykovědci vždycky používali té i oně metody podle povahy úkolů, které si kladli, více či méně spontánně, teprve Ferdinand de Saussure však propracoval samostatnou teorii těchto dvou přístupů k jazyku - tzv. přístupu diachronního a synchronního - a vyvodil také náležitě metodologické důsledky, které z takové diferenciace vyplývaly. De Saussure šel ve své diferenciaci tak daleko, že mluvil nejen o diachronním a synchronním přístupu k jazyku, popřípadě o diachronní a synchronní metodě zkoumání, nýbrž postuloval dokonce dvě samostatné jazykovědy. Stručně můžeme oba saussurovské aspekty zkoumání jazyka charakterizovat takto:

1) **Diachronním** (z řec. *diá* skrz + *chrónos* čas) zkoumáním daného jazyka se rozumí sledování jeho historického vývoje a popis tohoto vývoje ("během času", "v průběhu na časové ose"). Diachronní zkoumání češtiny se může například zabývat jejím vývojem od doby, z níž máme zachovány nejstarší české souvislé texty (tedy od 12. stol.), až do současnosti, popřípadě i jejím vývojem před dobou historickou, o němž můžeme usuzovat na základě rekonstrukcí; diachronní zkoumání jazyka se může ovšem spokojit i značně kratšími úseky vývoje (historik jazyka se může omezit pouze na rozvoj češtiny od doby Karla IV. do humanismu nebo od obrození po dnešek). Rozhodující tedy není délka časového intervalu, z něhož bereme materiál, nýbrž historický, vývojový přístup k jazyku. S tímto pohledem na jazyk je přirozeně spojeno přednostní sledování příčinných vztahů mezi různými vývojovými stadii téhož jevu. Badatel si tedy při diachronním pohledu klade otázku, co bylo **napřed**, a co bylo **potom**, a pak ovšem také **proč** jisté jevy mají v jisté době jinou podobu, než měly v dobách předcházejících. Typické je tedy sledování kauzálních souvislostí; atomizace badatelského pohledu na jednotlivé izolované jevy a potenciální ztráta zřetele k celku jazyka.

2) **Synchronním** (z řec. *sýn* spolu, *s* + *chrónos* čas) zkoumáním jazyka se rozumí popis jistého konkrétního stavu jazyka v jistém bodě na časové ose. Je nutno si uvědomit, že synchronní popis se neomezuje zásadně jen na stadium, jehož dosáhl jazyk v součas-

nosti. Stejně dobře se dá udělat i synchronní rozbor tzv. mrtvého jazyka, je-li dochováno dostatečné množství písemných jazykových dokladů; tak např. je možno odvážit se provést synchronní analýzu klasické latiny nebo řečtiny. Podobně můžeme vést synchronní řez živým jazykem v takovém starším období jeho vývoje, které je bohatě dokumentováno písemnými památkami. (To by platilo např. o češtině doby Karla IV. nebo o polštině 16. stol.) Popis mrtvého nebo starého jazyka nikdy ovšem nemůže být tak úplný a důkladný jako popis současného jazyka už jen proto, že nemůžeme ověřit platnost žádného ze svých tvrzení o takovém jazyce dotazem u rodilých mluvčích, kteří by naše tvrzení potvrdili nebo vyvrátili. Při synchronním zkoumání jazyka současného je nadto možno použít velmi rozmanitých prostředků moderní lingvistické techniky (např. magnetofonového záznamu, spektrografické analýzy, různých jazykových testů, ověření teoretických lingvistických modelů rozsáhlými sondami v živém jazyce a jejich analýzou s pomocí počítačů apod.). Nicméně i při těchto omezeních existuje dnes již mnoho dobrých synchronních popisů mrtvých jazyků i synchronních popisů starších stadií ve vývoji jazyků živých. S tímto synchronním pohledem na jazyk je přirozeně spjat celostní pohled na jazyk jako na systém, který funguje v jisté době v kolektivním úzu členů jistého jazykového společenství. Badatel sleduje mezi jednotlivými společně existujícími jevy strukturální souvislosti a všimá si jejich fungování v komunikaci (srov. odd. 1.6.).

V jazykovědě byla po celé 19. století v naprosté převaze metoda diachronní. Ta dosáhla největší dokonalosti v tzv. **škole mladogramatiků** (vrcholila v 70. a 80. letech 19. století). Jazykové jevy se tehdy zkoumaly hlavně v jejich historickém vývoji, nezřídka izolovaně jeden od druhého. Sledovaly se historické souvislosti jedněch jazyků s druhými, hledala se a rekonstruovala se společná vývojová východiška, tzv. **prajazyky**, a rodokmeny (genealogie) jazyků jednotlivých jazykových rodin a na základě srovnávacím se usuzovalo i na jisté stránky kulturního a společenského vývoje jazykových společenství v minulosti. Není nesporné pochopit, proč tato tzv. **historickosrovnávací metoda** umožnila vybudovat v 19. století jazykovědy jazykových rodin a jejich základních větví, tedy například jazykovědu slovanskou, germánskou, indoevropskou, a nikoli českou, německou, anglickou atd.: jazykovědci vycházeli téměř bez výjimky z historickosrovnávacího hlediska, nikoli ze synchronního popisu současného stavu existujících jazyků. Revolučním činem de Saussurovým bylo, že proti této absolutní nadvládě historickosrovnávací jazykovědy postavil a zdůvodnil tezi, že pro poznání podstaty jazyka je synchronní přístup zásadně důležitější než přístup diachronní a že synchronní popis má pro poznání jazyka ve srovnání s diachronními výzkumy nespornou prioritu.

Zásada přednosti synchronního popisu před diachronním, jež je příznačná pro většinu jazykových teorií 20. století, vychází zřejmě z předpokladu, že historické úvahy jsou pro výzkum daných konkrétních "stavů" jazyka v čase víceméně nezávažné (irelevantní). Uplatnění této zásady lze osvětlit známou de Saussurovou analogií. De Saussure nejednou srovnával jazyk s hrou v šachy. Při partii šachu se stav věcí na šachovnici neustále mění, avšak v každém jednotlivém okamžiku se dá situace v

4.2. Přehled vývoje české jazykovědy

Odborný zájem o češtinu se začíná u nás projevovat ve 14.-15. století (srov. např. veršované slovníky Bartoloměje z Chlumce čili tak řečeného **Klaret**a z poloviny 14. století). **M. Jan Hus** (1371?-1415) sblížil spisovný jazyk s lidovým, zbavil ho zastaralých tvarů a položil systematický základ českému diakritickému pravopisu (*De orthographia Bohemica*, mezi 1406-1412). Ve stejném spise Hus charakterizoval specifické rysy pražské výslovnosti na počátku 15. století. V ohledu hláskoslovném zastával Hus konzervativní hlediska.

Další zkoumání českého jazyka je spjato s činností Českých bratří (od poloviny 15. do začátku 17. století). Roku 1533 byla vytištěna v Náměšti nad Oslavou česká mluvnice, kališnického kněze **Beneše Optáta**, **Petra Gzela** a **Václava Filomatesa**. V letech 1550-1571 byla komentována a doplněna **Janem Blahoslavem** (1523-1571), biskupem Jednoty bratrské. Tyto dodatky obsahují mnoho cenných překladatelských poznatků a zkušeností, jakož i řadu užitečných informací o stavu českého spisovného jazyka v 16. století a zásadách jazykové kultury v prostředí českobratrském. (Jan Blahoslav přeložil do češtiny *Nový zákon*, vyd. 1564). Blahoslavovy dodatky přinášejí i první autentické, byť nesoustavné zprávy o různých nářečních jevech z několika oblastí Moravy a Čech a dobové názory na rozšíření, rozdíly a klasifikaci slovanských jazyků.

Vzorem pozdějších českých gramatik se stala mluvnice Slováka **Vavřince Benediktioho z Nudožer** (asi 1555-1615), vydaná latinsky r. 1603 (*Grammaticae Bohemicae ... libri duo*). Zachycovala jazykovou normu období kralického. (Bible kralická byla vydána v letech 1579-1594.) Mluvnice ze 17.-18. století svědčí o uvolňování české jazykové normy. Z nich byla odborně nejvyspělejší *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae*, vydaná latinsky **Václavem Rosou** (1620/1621-1689) r. 1672. V českém mluvnictví pokračoval na Slovensku **Pavel Doležal** (1700-1778) svou mluvnici češtiny vydanou pod názvem *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746).

Skutečně vědecké zkoumání českého jazyka začíná v období národního obrození na konci 18. století a na začátku 19. století a je spojeno především s činností jednoho ze zakladatelů slavistiky - **Josefa Dobrovského** (1753-1829). V jeho díle *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809¹, 1819²) je patrná tendence k zobecnování a systematizaci gramatických jevů. Zvláštní význam pro pozdější jazykovou (hlavně terminologickou) praxi měly názory Dobrovského na tvoření slov v češtině. Dobrovský se zamýšlel často i nad dějinami jazyka (zejména v díle *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*, 1791-1792¹, 1818²). Dobrovský rovněž sestavil praktický slovník německo-český, jímž podal stručnou charakteristiku stavu české slovní zásoby na přelomu 18. a 19. století (*Ausführliches und vollständiges deutsch-böhmisches synonymischphraseologisches Wörterbuch*, 1821).

Česká slovní zásoba minulosti i přítomnosti byla v poměrně úplnosti zachycena a kodifikována v pětidílném *Slovníku česko-německém* (1834-1839) **Josefa Jungmanna** (1773-1847).

Významný filolog **Pavel Josef Šafařík** (1795-1861) vydal s **Františkem Palackým** (1798-1876) nejstarší památky českého jazyka (*Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache*, 1840) a jako úvod k prvnímu dílu *Výboru z literatury české* napsal *Počátky staročeské mluvnice* (1845), první pokus o práci tohoto druhu.

Skoro veškerá jazykovědná bohemistická práce, o níž se opírá naše poznání vývoje českého jazyka a v některých směrech i jeho současného stavu, začíná až v poslední třetině 19. století. Ústřední osobností této doby byl **Jan Gebauer** (1838-1907), zakladatel české historickosrovnávací jazykovědy, autor *Historické mluvnice jazyka českého*, jejíž I. a II. díl, obsahující hláskosloví a tvarosloví, vyšel v letech 1894-1898 a jejíž IV. díl, obsahující skladbu, vydal r. 1929 Fr. Trávníček. (Gebauerova Historická mluvnice nezahrnuje tvoření slov.) Gebauerovou zásluhou je i kodifikace současné gramatické normy, a to ve školní *Mluvnici české* (1890¹), vydávané později V. Ertlem (1926²), a v *Příruční mluvnici jazyka českého* (1900¹), o jejíž další vydání se zasloužil Fr. Trávníček (1938²). Gebauer sestavil rovněž *Slovník staročeský*; I. díl (A - J) vyšel roku 1903 a II. díl (K - netbalivost) dokončil roku 1916 po smrti Gebauerově jeho žák **Emil Smetánka** (1875-1949). *Staročeský slovník* je dokončován péčí staročeského oddělení Ústavu pro jazyk český ČSAV; s vydáváním se začalo r. 1968, r. 1976 byl dokončen III. díl (*na - objíjeti se*) a brzy bude vydán i díl IV. **Emil Smetánka** s **Adolfem Paterou** (1836-1912) rovněž doplňovali Gebauerovo dílo řadou edic významných staročeských literárních památek.

Na lexikografickou práci Jungmannovu navazoval v druhé polovině 19. století **František Štěpán Kott** (1825-1915) svým *Česko-německým slovníkem, zvláště gramaticko-fraseologickým* (I-IV a 3 svazky dodatků, 1878-1896). Kottův slovník obsahl mnoho nového materiálu, zejména nářečního, avšak pro svou nepřehlednost nedosáhl významu svého velkého předchůdce.

Do bohemistiky zasáhl plodně i slavný český indoeuropeista (známý svými pracemi o sanskrtu a baltských i slovanských jazycích, jakož i etymologickými výzkumy, viz str. 65) **Josef Zubatý** (1855-1931), který se zejména v posledních desetiletích svého života věnoval i některým otázkám české syntaxe a lexikologie (*Studie a články I-II*, 1945-1954). Z ostatních českých indoeuropeistů se o bohemistiku zasloužil především žák Zubatého **Václav Machek** (1894-1965), a to svými studiiemi i rozsáhlými díly etymologickými (*Česká a slovenská jména rostlin*, 1954; *Etymologický slovník jazyka českého*, 1968), a obecně lingvisticky orientovaný **Josef Miroslav Kořínek** (1899-1945), který kromě drobnějších studií přispěl k bohemistice zejména dílem bibliografickým, publikovaným v časopise *Zeitschrift für slavische Philologie* v letech 1935-1939 (*Die čechoslovakische Sprachwissenschaft in den Jahren 1928-1932*), a spoluprací na *Bibliografii československých prací lingvistických a filologických (za léta 1932-1935)*.

Na otázky jazykové kultury a na studium současného jazyka byl zaměřen vydavatel Gebauerovy *Mluvnice české* **Václav Ertl** (1875-1929), který na rozdíl od svého současníka J. Zubatého zastával často hlediska puristická. Na konci svého života našel správnější přístup k jazykové kultuře, o čemž svědčí i sborník jeho statí *Časové*

úvahy o naší mateřtině (1929). V něm uplatňuje svou teorii "dobrého autora", tj. názor, že spisovný úzus, jak se utváří v nejlepších dílech literárních jisté doby, je rozhodlím správnosti v jazyce. Puristickými tendencemi byl v prvních dvou desetiletích své existence nesen i populární časopis pro jazykovou kulturu *Naše řeč*, o jehož založení se zasloužil Josef Zubatý; tento časopis vychází od roku 1917.

Ve zkoumání dějin českého jazyka pokračoval **Václav Flajšhans** (1866-1950) jako editor starých památek, zejména spisů Husových, a autor přehledu dějin spisovného jazyka (*Náš jazyk mateřský*, 1924) a dále **František Rysánek** (1877-1969), který se zabýval dílem Petra Chelčického a sestavil *Slovník k Žilinské knize* (1944). **František Trávníček** (1888-1961) jako pokračovatel Gebauerův vydal souhrnnou práci všímající si i historické dialektologie - *Historickou mluvnici československou* (1935) - a později jako 3. díl kolektivní Historické mluvnice české *Skladbu* (1956). Příspěvkem k poznání vývoje češtiny je i dílo romanisty Karla **Skály-Rochera** (1863-1934) *Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných* (1934).

Bohemistice věnovali část svého díla i význační čeští slavisté. **Václav Vondrák** (1859-1925) zaměřil svou pozornost především na úlohu a význam staroslověňštiny na naší půdě (*O původu Kijevských listů a Pražských zlomků*, 1904) a na dějiny spisovné češtiny (*Vývoj současného spisovného jazyka českého*, 1926). **František Pastrnek** (1853-1940) se obíral otázkou cyrilometodějskou i ve vztahu k dějinám českého a slovenského jazyka (*Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda*, 1902) a byl jedním z iniciátorů založení redakce *Příručního slovníku jazyka českého*. **Oldřich Hujer** (1880-1942) sestavil přehledné příručky zachycující zejména vývoj češtiny (*Úvod do dějin jazyka českého*, 1914¹, 1924², 1946³; *Vývoj jazyka československého*, *Československá vlastivěda III*, 1934). Slavista **Miloslav Weingart** (1890-1939) ve svých pracích přispěl jednak k poznání dějin českého jazyka a české jazykovědy (*Vývoj českého jazyka*, 1918; *Slovanská filologie v československé literatuře*, *Československá vlastivěda X*, 1931), jednak k propracování zásad jazykové kultury (*Zvuková kultura českého jazyka*, ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 1932).

Ve 20. letech XX. století začíná činnost **Pražského lingvistického kroužku** (viz výše). Jako opozice proti mladogramatikům snažil se český strukturalismus opírat o fakta současného jazyka, a proto měl pozitivní úlohu při řešení řady bohemistických problémů. Metodu srovnávání češtiny s jazyky odlišné struktury uplatňoval ve svých bohemistických i anglistických pracích **Vilém Mathesius** (1882-1945), v jehož díle najdeme i mnoho cenných závěrů obecně lingvistických (*Čeština a obecný jazykozpyt*, 1947; *Řeč a sloh*, ve sborníku *Čtení o jazyce a poezii I*, 1942; *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*, 1961). Zasluzným dílem Pražského lingvistického kroužku byl sborník *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932), který vyjasnil v diskusi s puristy z *Naší řeči* mnoho otázek užitečných pro jazykovou praxi a stanovil obecné zásady pro kulturu jazyka. Redaktorem sborníku byl vedle M. Weingarta náš nejvýznamnější bohemista nové doby **Bohuslav Havránek** (1893-1978), jenž přispěl do knihy zásadní statí *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*; dal tím základ k funkčnímu pojetí rozvrstvení spisovného jazyka a k funkční stylistice. Havrá-

nek podal také souborný výklad vývoje spisovné češtiny v *Československé vlastivědě* (řada II, 1936). Řada významných prací bohemistických z díla B. Havránka byla shrnuta do sborníku *Studie o spisovném jazyce* (1963). Pražský lingvistický kroužek má největší podíl na vzniku a propracování fonologie českého jazyka, a to zejména **Roman Jakobson** (1896-1982), **Bohumil Trnka** (1895-1984) a **Josef Vachek** (1909-1996) (J. Vachek, *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*, 1968). Po druhé světové válce na jejich dílo navázal ve Spojených státech **Henry Kučera** (*The Phonology of Czech*, 1961; H. Kučera - G. K. Monroe, *A Comparative Quantitative Phonology of Russian, Czech, and German*, 1968). Naproti tomu české fonetice věnoval své dílo **Milan Romportl** (1921-1982) (výklady o českém přízvuku a intonaci v akademické *Mluvnici češtiny I*, 1986). Otázkám morfologie z hlediska typologického věnoval pozornost **Vladimír Skalička** (1909-1991) (*Vývoj české deklinace*, 1941; *Typ češtiny*, 1951). Na pomezí literární vědy a lingvistiky vznikaly studie o básnickém jazyce **Jana Mukařovského** (1891-1975) (*Kapitoly z české poetiky I-III*, 1948). Zaslulou členů Pražského lingvistického kroužku byl založen časopis *Slovo a slovesnost* (1935), který dnes uveřejňuje články převážně lingvistické.

Česká dialektologie po průkopnických dílech **Aloise Vojtěcha Šembery** (1807-1882) (*Základové dialektologie československé*, 1864) a **Františka Bartoše** (1837-1906), autora dvousvazkové *Dialektologie moravské (1886-1895)* a *Dialektického slovníku moravského* (1906), si v první čtvrtině XX. století osvojila metody jazykového zeměpisu. Dosažené úspěchy umožnily **Bohuslavu Havránkovi** napsat roku 1934 souhrnnou práci o českých nářečích (*Československá vlastivěda III*). V jazykovém zeměpisném zkoumání pokračovala dialektologická pracoviště Ústavu pro jazyk český ČSAV v Praze a v Brně. Ve 30. letech vytvořil nový, ve své době velmi dokonalý typ dialektologické monografie **Adolf Kellner** (1904-1953), a to zejména ve *Štramberském nářečí* (1939) a *Východolašských nářečích I-II* (1946-1949); Kellner je rovněž autorem přehledného *Úvodu do dialektologie* (1954). Kellnerovy práce se staly vzorem **Františkovi Svěrákovi** (1906-1976) pro popis některých nářečí moravských (*Boskovické nářečí*, 1941; *Karlovícké nářečí*, 1957; *Nářečí na Břeclavsku a dolním Pomoraví*, 1966; *Brněnská mluva*, 1971). **František Kopečný** (1909-1990) je autorem důkladné a teoreticky podnětné dialektologické monografie z oblasti centrálně hanácké (*Nářečí Určic a okolí*, 1957). Slovní zásoba hanáckého nářečí slavkovsko-bučovického je pak zachycena ve slovníku sestaveném **Aloisem Gregorem** (1888-1971) (*Slovník nářečí slavkovsko-bučovického*, 1959).

Na Kellnerovo dílo navazují tvůrčím způsobem jeho přímí i nepřímí žáci. **Amošt Lamprecht** (1919-1985) rozvíjel výzkum dialektů lašských a moravských a výsledky své práce zasadil do širších souvislostí slovanských, zejména pak hledal zákonitosti vývoje západoslovanského fonologického systému (*Středoopavské nářečí*, 1953; *Slovník středoopavského nářečí*, 1963; *Vývoj fonologického systému českého jazyka*, 1966¹, 1968²). **Jan Chloupek** (*1928) se zaměřil na problematiku interdialektu a nářeční syntax, především v archaických nářečích východomoravských, jakož i na syntaktické jevy mluveného jazyka vůbec (*Aspekty dialektu*, 1971). Zkoumání nářeční

syntaxe bylo prohloubeno a obohaceno dvěma monografiemi brněnských dialektologů: Věry Micháلكové-Lamprechtové (*1925) - *Studie o východomoravské nářeční věře* (1971) - a Jana Balhara (*1931) - *Skladba lašských nářečí* (1974). Svým zaměřením k dialektologii převážně inklinoval Jaromír Bělič (*1914-1977), jenž věnoval obsáhlou regionální studii moravskému nářečí přechodného pásu dolského (*Dolská nářečí na Moravě*, 1954). Bělič se později zabýval především aktuálními otázkami obecné češtiny, spisovného jazyka a jeho hovorové podoby, jakož i vztahem mezi češtinou a slovenštinou (*Šedm kapitol o češtině*, 1955); hlavním jeho dialektologickým dílem je syntetický přehled *Nástin české dialektologie* (1972). Volným doplněním tohoto díla je kolektivní čítanka *České nářeční texty*, vydaná r. 1976 pod redakcí A. Lamprechta a V. Micháلكové-Lamprechtové. Dialektologické pracoviště Ústavu pro jazyk český v Praze se zaměřuje na průzkum nářeční situace v Čechách; uvedme pouze dvě monografie jeho vedoucích pracovníků: Jaroslav Voráč (1910-1989) je autorem *Českých nářečí jihozápadních I-II* (1955-1976), Slavomír Utěšený (1925-1989) zkoumal nářeční rozhraní česko-moravské (*Nářečí přechodného pásu česko-moravského*, 1960). Ústředním úkolem pražského pracoviště je vypracování českého dialektologického atlasu; zatím vydali I. svazek Jan Balhar a Pavel Jančák, *Český jazykový atlas I*, 1992. Významný je rovněž podíl českých dialektologů na všeslovanském lingvistickém atlasu.

Po druhé světové válce se věnuje velká pozornost zkoumání vývoje i současného stavu českého jazyka. Významná jsou zejména syntetická díla zaměřená na potřeby vysokoškolského studia. Na konci padesátých let začíná vycházet kolektivní práce *Historická mluvnice česká*. První díl - *Hláskosloví* - napsal Miroslav Komárek (1958¹, 1962²). Autory dvou svazků druhého dílu - *Tvarosloví I-II* (1964-1967) - jsou Václav Vážný (1892-1966), známý hlavně jako slovakista a dialektolog, a slavista Antonín Dostál (*1907). Syntaktický vývoj češtiny je zpracován Františkem Trávníčkem ve třetím díle (*Skladba*, 1956¹, 1962²). Toto zpracování historické mluvnice české je při všech svých vědeckých kvalitách bohužel neúplné a koncepčně nejednotné. Jeho značně zdařilejším protějškem je novější učebnice - *Historický vývoj češtiny* (1977¹). Její autoři - Arnošt Lamprecht, Dušan Šlosar (*1930) a Jaroslav Bauer (1924-1969) - tvůrčím způsobem pokračují v tradici pražské školy v oboru historické fonologie, morfologie i skladby. Pro studium staré češtiny je nezbytný slovník. Protože dokončení velkého Staročeského slovníku je dosti vzdálený cíl, vydali Jaromír Bělič, Adolf Kamiš a Karel Kučera *Malý staročeský slovník* (1979). Pro poznání staršího jazyka je významná edice rekonstruovaného textu staročeského překladu bible, o níž se zasloužil slavista Vladimír Kyas (1917-1990) (*Staročeská Bible drážďanská a olomoucká I - 1981, II - 1985, III - 1988, IV - v tisku, V - nedokončeno*).

Gramatické otázky současné češtiny byly v tomto období středem neúnavného zájmu Františka Trávníčka; ten vydal v letech 1948-1949 dvousvazkovou *Mluvnici spisovné češtiny* (2. vydání 1951). Vedle ní vyšla již v několika vydáních stručnější a přehlednější *Česká mluvnice* Bohuslava Havránka a Aloise Jedličky (*1912) (1951, 1960, 1963, 1970, 1981). Syntax současné češtiny byla kromě II. dílu Trávníčkovy

Mluvnice spisovné češtiny nejpodrobněji zpracována Vladimírem Šmilauerem (1895-1983) v *Novočeské skladbě* (1947¹, 1966², 1969² dotisk). Originálním dílem, v němž je syntax češtiny pojata zcela moderním způsobem, jsou *Základy české skladby* (1958¹, 1962²) Františka Kopečného (*1909); jejich autor zpracoval na vysoké teoretické úrovni problematiku vidu v češtině (*Slovesný vid v češtině*, 1962). Po Kopečného Základech se dostalo české syntaxi dalšího úspěšného zpracování ve *Skladbě spisovné češtiny* (1972¹, 1975²) Jaroslava Bauera a Miroslava Grepla (*1929). Otázkám sémantické morfologie a některým problémům syntaxe, stylistiky i organizace textu se věnuje Karel Hausenblas (*1923), srov. jeho *Výstavbu jazykových projevů a styl* (1972). Široký okruh bohemistických otázek zabírá dílo Františka Daneše (*1919): od jevů intonačních a syntaktických i morfologických až k funkční perspektivě výpovědi a gramatické textu (*Intonace a věta ve spisovné češtině*, 1957; *Věta a text*, 1985). Na obor morfologie v širokém slova smyslu, zvláště pak na slovtvorbu je soustředěna pozornost Miloše Dokulila (*1912), autora *Teorie odvozování slov v češtině*, jež je I. dílem kolektivní práce *Tvoření slov v češtině* (I, 1962; II - *Odvozování podstatných jmen*, 1967). Vedle historické fonologie věnuje pozornost jevům morfologickým a gramatickým kategoriím v současné češtině Miroslav Komárek. Fonologická a syntaktická problematika češtiny zajímala i obecně slovansky zaměřeného Karla Horálka (1908-1992). Mnoha bohemistickými problémy, ale zejména otázkami česko-německých jazykových vztahů a problematikou slangu a argotu se zabývají velmi originální drobnější práce Pavla Trošta (1907-1987; *Studie o jazycích a literatuře*, 1995).

V oblasti stylistiky současného jazyka i jazyka národního obrození pracuje Alexandr Stich (*1934, *Stylistické studie I*, 1974). Stylistickým a lexikologickým jevům v nové češtině je věnována speciální práce o synonymech od Josefa Filipce (*1915) - *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie* (1961). Společně s Františkem Čermákem vydal Filipce soubornou práci *Česká lexikologie* (1985). Sféra citových významových odstínů v českém slovníku byla zpracována Jaroslavem Zimou (1902-1984) v práci *Expresivita slova v současné spisovné češtině* (1961). Otázkám české frazeologie se intenzivně věnuje František Čermák (*1940), hlavní vydavatel *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (*Přirovnání*, 1983; *Výrazy neslovesné*, 1988, *Výrazy slovesné I-II*, 1994). Starším fázím vývoje české slovní zásoby a metodám jejího zpracování se věnuje Igor Němec (*1924) (*Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968, *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, 1980).

Činnost našich lexikografů v čele s Milošem Helcem (1904-1979) byla do konce padesátých let soustředěna kolem vydávání devítisvazkového *Přručního slovníku jazyka českého* (1935-1957). Po jeho ukončení se přikročilo ihned k vydání čtyřsvazkového (středního) normativního *Slovníku spisovného jazyka českého* (1960-1971). Pro běžného uživatele je určen jednosvazkový *Slovník spisovné češtiny* (1978), který je modernějším ekvivalentem staršího, ale dposud populárního *Slovníku jazyka českého*, sestaveného Pavlem Vášou a Františkem Trávníčkem (1937¹, 1941², 1946³, 1952⁴). Významným lexikografickým činem je edice frekvenčního slovníku češtiny (*Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, 1961), na jehož zpracování se podíleli

Jaroslav Jelínek (*1908), Josef V. Bečka (*1903) a Marie Těšitelová (*1921); na frekvenční slovník navazuje teoretická práce Marie Těšitelové věnovaná statistickému zpracování lexikální zásoby současného spisovného jazyka (*Otázky lexikální statistiky*, 1974). Další cenné statistické údaje o češtině, jakož i morfematickou segmentaci českých slov obsahuje *Retrogradní morfematický slovník češtiny s připojenými inventárními slovníky českých morfémů kořenových, prefixálních a sufixálních* (1975) od Eleonory Slavičkové. Zpracování synonymického bohatství češtiny se ujal Jiří Haller (1896-1971) a Josef V. Bečka (*1903) s lexikografickým kolektivem. Výsledkem jejich práce jsou zatím tři svazky *Českého slovníku věcného a synonymického* (I, 1969; II, 1974; III, 1977; IV, rejstřík 1986).

Česká lingvistická produkce byla po druhé světové válce soustavně sledována Zdeňkem Tylem v *Bibliografii české lingvistiky za léta 1951-55* (1957) a dále každoročně ve *Slově a slovesnosti* do r. 1963; od r. 1964 vychází opět knižně jako *Česká jazykověda* až do svazku obsahujícího produkci za rok 1970 (vydaného roku 1972), pak v *Novinkách literatury* (Společenské vědy. Řada VI.) a v *Bibliografii české lingvistiky* vydávané Ústavem pro jazyk český ČSAV.

O soustavný vědecký výzkum češtiny pečuje *Ústav pro jazyk český Československé (nyní České) akademie věd* (založený r. 1946) s pracovišti v Praze a v Brně. Vedle jeho lexikografického oddělení, které pečuje o vydávání slovníků českého jazyka, rozvíjí rozsáhlou vědeckovýzkumnou činnost oddělení staročeské, novočeské, dialektologické, onomastické, jakož i oddělení matematické a aplikované lingvistiky s oddělením fonetickým. Stěžejním dílem syntetické povahy je *vědecká Mluvnice češtiny I-III* (1986-1987), na níž pracovali jak lingvisté z novočeského oddělení Ústavu pro jazyk český, tak i řada dalších českých lingvistů mladší generace, hlavně z bohemistických pracovišť na vysokých školách.

Doporučená literatura

- Slovanské spisovné jazyky v době přítomné*. Uspořádal Miloš Weingart. Praha 1937.
Miloš Weingart, *Slovanská filologie v československé literatuře*. In: *Československá vlastivěda X (Osvěta)*. Praha 1931. str. 317-375.
Karel Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha 1955¹, 1962².
Milan Kudělka - Zdeněk Šimeček - Vladislav Štastný - Radoslav Večerka, *Československá slavistika v letech 1918-1939*. Praha 1977.
Milan Kudělka - Zdeněk Šimeček a kol., *Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Bibliografický slovník*. Praha 1972.
Slavica na Univerzitě J. E. Purkyně v Brně (Filologie, literární věda, historiografie, uměnovědy). Brno 1973.
Slavica na Masarykově univerzitě v Brně. Brno 1993.
Radoslav Večerka, *Srovnávací slovanská jazykověda v Československu po roku 1945*. In: *Slovanské studie*. Brno 1979.

Bohuslav Havránek, *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha 1980.

Dušan Šlosar - Radoslav Večerka, *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha 1982.

Mírek Čejka - Dušan Šlosar - Jana Nechutová, *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno 1991.